

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՆՏԻՆԱՄԱՒԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ԿՈՏԱՅՔ ԳՅՈՒՂԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

Հեղինակ
Գիտական խմբագիր
Խմբագիր-սրբագրիչ
Համակարգչային ձևավորող
Չափագրությունների հեղինակ

Սամվել Կարապետյան
Էմմա Աբրահամյան
Հասմիկ Հովհաննիսյան
Արմեն Գևորգյան
Աշոտ Հակոբյան

Սամվել Կարապետյան
Կ 294 **Կոտայք գյուղի պատմական հուշարձանները** / Ս. Կարապետյան.- Եր.: ՀճՈՒ հիմնադրամ, 2014 - 20 էջ:

Մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում սույն գրքույկի հովանավոր հարգարժան Վարդան Հարությունյանին

Հայրենիքն անհուն նվիրումի և ոգեղենության միակ աղբյուրն է, ազգերի գոյությունն իմաստավորած գերակա արժեքը:

Հայրենիքն ակունքն է մարդուն տրված ազնվագույն և ամենից անկեղծ զգացումի՝ հայրենասիրության, որի խմորիչն էլ հայրենաճանաչությունն է:

Այո՛, սիրելու համար պետք է ճանաչել, ուստի և Հայրենիքը սիրելու համար պայման է, որ անհատը լինի հայրենաճանաչ:

Ազգերի պատմությունը ցույց է տվել, որ բազում մահաբեր խութերով դարերը պատվով են հաղթահարել այն ազգերը, որոնց հայրենաճանաչությունը բյուրեղացել և վերածվել է Հայրենիքի պաշտամունքի, որի պայմաններում

հաղթանակն ապահովված է եղել նույնիսկ անկախ ուժերի քանակական անհամաչափությունից:

Ոգեղեն արժեքներով առաջնորդվող և ըստ այդմ ուժեղ, իսկ սրանով էլ պայմանավորված՝ երջանիկ հասարակություն ունենալու համար անքննելի անհրաժեշտություն է, որ նույն հասարակության յուրաքանչյուր մասնիկը լինի հայրենաճանաչ, որն էլ բնականորեն սկիզբ է առնում հարագատ ծննդավայրի ճանաչողությունից:

Հուսով ենք, որ սույն գրքույկն իր համեստ ներդրումը կունենա մեզանում այնքան անհրաժեշտ հայրենաճանաչության խորացման գործի մեջ:

Կեցցեն մեր հայրենաճանաչ հայրենակիցները, փառք սրբազան Հայրենիքին:

ԿՈՏԱՅՔ ԳՅՈՒՂԻ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Տեղադրություն. գտնվում է Աբովյան քաղաքից 3 կմ արևելք՝ Նորգյուղ և Կապուտան գյուղերի միջակայքում՝ Հատիս լեռան հարավարևմտյան ստորոտին: Ծովի մակերևույթից բարձր է 1437-1492 մ:

Անվանում. մինչև Ի դարի սկզբներն ավելի հայտնի էր Բարձաբի (նաև Բարձապի, Բարգաբի, Բարցաբի, Բարձրաբեյ, Պարցաբի) անվամբ: Այնուհետև ավելի գործածական է դառնում Եղովան (նաև Եղավան, Եղովան,

Ելքովան) անունը, որն էլ շրջանառվում է մինչև 1965 թ., երբ պաշտոնապես վերանվանվում է Կոտայք:

Պատմություն. գյուղը Բարձապի անվանաձևով գրավոր աղբյուրներում առաջին անգամ հիշվում է 1486 թ. որպես Գեղարդի վանքապատկան բնակավայրերից մեկը. «...Բարձապի գեղն սբ. գեղարդեանս սեփական ժողովուրդ է...»¹:

Ի թիվս Նորագավիթ, Նորք, Ենգիջե, Տաճարաբակ և Պորտիկ գյուղերի՝ Բարձաբին, դարձյալ որպես Գեղար-

¹ Յովսեփեան Գ., Խաղրակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մեջ, Ամբիլիաս, 1969, էջ 359:

Կոտայք գյուղը հարավից (առաջամասում՝ Նորգյուղն է, իսկ հետամասում՝ Գուքանասար լեռը, լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Կոտայք գյուղը հյուսիսից և հյուսիս-արևմուտքից (լուս.՝ Մ. Կարապետյանի, 2014 թ.)

դավանքին պատկանող գյուղ, հիշվում է նաև 1760-ական թթ.²:

Հակառակ գրավոր աղբյուրներից մեզ հասած աղքատիկ տեղեկությունների՝ գյուղի պատմության մասին բա-

վականաչափ առատ նյութ են փոխանցում պատմական հուշարձանները: Համենայն դեպս, որևէ գյուղի համար կարժես անձնագիր ներկայացող գերեզմանոցն այստեղ, օրինակ, հուշում է, որ գյուղը գոյություն է ունեցել առնվազն վաղ միջնադարից (գերեզմանոցի առավել հին մասում պահ-

պանվել է Ե-Է դարերին վերաբերող քառակող կոթողի պատվանդան):

Կոտայքը ծաղկուն բնակավայր է եղել նաև զարգացած միջնադարում (այս շրջանից մեզ են հասել բազմաթիվ գեղաքանդակ խաչքարեր, 1178 թ. գերեզմանական հուշարձանի երեսապատի քար, ինչպես նաև ճարտարա-

² Միմեռն կաթողիկոս Երևանցի, Չամբռ, Երևան, 2003, էջ 382: Տե՛ս նաև Գլխան հայոց պատմության, հ. Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 804:

պետական կառույցի՝ թերևս եկեղեցու կամ որմնափակ խաչքարի մնացորդներ):

Ի վերջո, գյուղը բազմամարդ էր մասնաշրջանադարձում, ընդ որում, հատկանշական է, որ Շահ Աբասի՝ 1604 թ. իրականացրած հայերի բռնագաղթից հետո էլ Բարձաբին շարունակում է հարատևել որպես զուտ հայաբնակ գյուղ (առկա են ԺԷ-ԺԸ դարերի արձանագիր տապանաքարեր), իսկ ծնունդով մոտակա կամ հեռավոր այլ բնակավայրերից հանգուցյալների առկայությունը Կոտայքի գերեզմանոցում (ինչպես, օրինակ, գեթոռնեցի, դովրեցի, ծաքեցի) վկայում է, որ, շնորհիվ առաջին հերթին տանուտերերի վարած խոհեմ քաղաքականության, գյուղը կարողացել է գերծ մնալ առօրյա շահատակություններից, որով և բնակության համար նկատվել է որպես ավելի ապահով վայր և դեպի իրեն է ձգել այլևայլ գյուղերից հայազգի բնակիչների:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիների թվում, բնիկներից զատ, կան մասնաճյուղի ընթացքում ինչպես մերձակա գյուղերից (օրինակ՝ Գեթոռն, Դովրի, Չագ կամ Ծաք)³, այնպես էլ Պարսկահայքի Մակու և Խոյ գավառներից, Կարնո նահանգի Բայազետ, Վանի նահանգի Արծկե (Ադիլջևազ) գավառներից մասնաբաժնի նահանգի Բուլանդ (Հարք) գավառի Բաքառլու գյուղից, Մուշից և այլ վայրերից փոխադրվածներ⁴:

Ինչ վերաբերում է բնակչության թվաքանակին, ապա, ըստ էության, այդպիսիք երևան են գալիս միայն ու-

Կոտայք գյուղի գլխավոր հատակագիծն ըստ Google Earth (2013 թ.) արբանյակային լուսանկարի (հրատարակության պատրաստեց Ա. Հակոբյանը, 2014 թ.)

սական նվաճումներից հետո և մասնավորապես 1831 թ.-ից ի վեր:

Ստորև ներկայացվող վիճակագրական տվյալներից երևում է, որ եթե զանց առնենք առանձին դրվագները,

ապա վերջին ավելի քան 180 տարիների ընթացքում գյուղն ընդհանուր առմամբ արձանագրել է բնակչության հարատև աճ.

3 Ըստ գյուղի գերեզմանոցում պահպանված տապանագրերի (ավելի մանրամասն տես սույն գրքի էջ 11):

4 1831 թ. կազմված տեղեկագրի համաձայն՝ բնակիչները, ըստ ծագման, բաշխվել են հետևյալ կերպ. բնիկներ՝ 17 տուն՝ 82 հայ բնակիչ (46 ար. և 36 իգ.), Մակվից փոխադրվածներ՝ 9 տուն՝ 38 հայ բնակիչ (21 ար. և 17 իգ.), Խոյից եկած 1 տուն՝ 6 հայ բնակիչ (1 ար. և 5 իգ.) և Մուշից եկած 4 տուն՝ 24 հայ բնակիչ՝ 13 ար. և 11 իգ. (ՀԱԳ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 93, թ. 107-112; գ. 319, թ. 74 շրջ.-78):

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1831 ⁵	31	81	69	150
1839 ⁶	29	81	58	139
1842 ⁷	22			
1869 ⁸	56			
1873 ⁹	38			
1891 ¹⁰	55			
1893 ¹¹	62			427
1904 ¹²	76			
1908 ¹³				479
1909 ¹⁴		310	206	516
1914 ¹⁵				685
1931 ¹⁶	215	492	485	977
1936 ¹⁷				862
1937 ¹⁸		544	328	872
1939 ¹⁹				910
1959 ²⁰				951
1970 ²¹				1181
1979 ²²				1295
2001 ²³		798	829	1627
2004 ²⁴				1861
2011 ²⁵		768	790	1558

5 ՀԱԴ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 93, ք. 107-112; գ. 319, ք. 74 շրջ.-78:

6 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 10, ք. 5: Տե՛ս նաև **Շահխաթունեանց Յ.**, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և իննգ զաւտացն Արարատայ, Էջմիածին, 1842, էջ 162:

7 ՀԱԴ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 81, մաս III, ք. 1ք (վկայված է միայն արական սեռի քանակը՝ 67 շունչ):

8 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 42, ք. 3:

9 ՀԱԴ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 195, ք. 3:

10 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8697, ք. 1 շրջ.: Ի դեպ, նույն քվականին վերաբերող մեկ այլ տեղեկագիր արձանագրել է միայն 60 տուն բնակիչ (ՀԱԴ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 195, ք. 3):

11 **Էփրիկեան Ս.**, Պատկերագարդ բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ 1905, էջ 707: Այլ տեղեկության համաձայն՝ 570 շունչ (Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի բառարան, Երևան, 2008, էջ 114):

12 Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 год, отд. III, Эривань, 1905, с. 2.

13 Кавказский календарь на 1910 г., Тифлис, 1909, отд. IV, с. 251.

14 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 18, գ. 764, ք. 284: Տե՛ս նաև ՀԱԴ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 299, ք. 3 շրջ.:

15 Кавказский календарь на 1915 г., Тифлис, 1914, отдел статистический, с. 123.

16 ՀՄԽՀ բնակավայրերի ցուցակ. բնակավայրերն ու ազգաբնակչությունը, Երևան, 1936, էջ 39:

17 ՀՀ բնակավայրերի բառարան, նույն տեղում:

18 ՀԱԴ, ֆ. 163, ց. 23, գ. 141, ք. 43:

19 ՀՀ բնակավայրերի բառարան, նույն տեղում:

20 Նույն տեղում:

21 Նույն տեղում:

22 Նույն տեղում:

23 Նույն տեղում:

24 Նույն տեղում:

25 ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի արդյունքները. Կոտայքի մարզ, Երևան, 2013, էջ 10:

Կոտայք գյուղը տիեզերքից (յուս.՝ Google Earth, 2013 թ.)

Դպրոց. հայտնի է, որ գյուղում եկեղեցական-ծխական առաջին դպրոցը բացվել է 1918/19 ուստարվա ծրագրի շրջանակներում՝ 1919 թ. հունվարի մեկին. «1919 թ. յունվարի 25, Երևանի փոխ-թեմակալ սրբազնագոյն Խորեն եպիսկոպոսին: Կոտայից շրջանի Ելդաւան գիւղի հոգաբարձուներից...: Ելդաւան գիւղի ծխ. դպրոցի հոգաբարձութիւնս յայտնում է..., որ մեր շրջանի գործակալ տէր Չաքարի բարեհաճ կարգադրութեան համաձայն, սոյն թի յունւարի 1-ից բացւած է մեր խնամքին

յանձնւած ծխ. դպրոցը, ուր մեր կողմանէ հրաւիրւած է ուսուցչի պաշտոնով պ. Սուրէն Թադէոսեանը, որը ունի Երևանի թեմական դպրոցի VI դասարանի վկայական...:

Շրջանային գործակալ Չաքարիա քահանայ Տէր-Յարութիւնեանց:

Հոգաբարձութիւն՝ Օհանես Սկրտիչեան, Աքրամ Յարութիւնեան, Պօղոս Գրիգորեան, Սարգիս Միրզոյեան»²⁶:

26 ՀԱԴ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 490, ք. 12: Տե՛ս նաև **Խոտոյան Ս.**, Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին, Երևան, 1987, էջ 87:

Ենթադրվում է, որ մինչ այս դպրոցի բացումը գյուղի ուսումնաստենչ երեխաներն օգտվում էին ավելի վաղ ժամանակներից դպրոցներ ունեցող մերձակա Արամուս և Շահար գյուղերի կրթօջախներից:

1924 թ. սեպտեմբերի դրությամբ գյուղաբնակ Կ. Գեղամյանը պայմանագրով «գիւղի դպրոցին յատկացուցած է իր մէկ տունը՝ պարտէզով միայն»²⁷:

Ինչպես խորհրդային տարիներին գործել, այնպես էլ ներկայումս գյուղում գործում է միջնակարգ դպրոց:

Պատմական հուշարձաններ. Կոտայք գյուղը բավականաչափ հարուստ է դարերից ավանդված նյութական մշակույթի զանազան հուշարձաններով կամ դրանց մնացորդներով: Սակայն, հակառակ այս իրողությանը, որում, անշուշտ, կհամոզվենք ստորև, դեռևս 1920-ական թվականներին գյուղի պատմական հուշարձանների վերաբերյալ երախտաշատ գիտնական Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանը տարօրինակ կերպով նշել է, որ այս գյուղում իբրև թե «Հնութեան մնացորդներ չկան, բացի մի անթուական խաչքարից, գիւղի մօտ եղած բլրի վրայ: Հին մատուռը քանդել են եւ նորը շինել: Գերեզմանատանը մի տափակ քարի վրայ «ՌՃԾԳ» = 1704 թիւը»²⁸:

Իրականում գյուղում պահպանված հուշարձանները բազմաթիվ են, որոնք էլ ներկայացնում ենք ստորև:

Սբ. Հովհաննես եկեղեցի. պատմական Բարձաբիում եկեղեցի անվերապահորեն եղել է դեռևս վաղ միջնադարում, սակայն ժամանակի ընթացքում ավերվել է: Հայտնի է, որ 1486 թ. եկեղեցուն է նվիրաբերվում մի Հայսմափուրք. «...Մարգար էրեցն եւ իւր հայրն Չաքարէն գրել տվին եւ ծաղկով զարդարեցին եւ կազմեցին եւ իւրեանցն անջինջ յիշատակ լինի յայսմգետել

Բարձապոյ եկեղեցոյն, որ հանապազկարդան ի մէջ ժողովրդեանն...»²⁹:

Տակավին 1816 թ. հուլիսին գավառի գյուղերն այցելած Մեսրոպ Թաղիադյանը վկայում է, որ տեղում քայքայված վիճակում եկեղեցի է եղել. «Երկու ժամու ճանապարհաւ՝ հասաք յաւերակսն Չագայ՝ հնոյ Կոտէից. յորոյ ի թիկանց է Բարձապի. յորում էին խարխուլք ինչ քարաշէն եկեղեցոյ»³⁰:

Հակառակ վերոնշյալի՝ արդեն 1831 թ. եկեղեցին հիշվում է բավական լավ վիճակում, որը, անկասկած, արդյունք էր իրականացված վերականգնողական աշխատանքների³¹:

Սբ. Հովհաննես անփոփոխ անվամբ եկեղեցին հիշվում է նաև հետագա տարիներին ստեղծված զանազան ուսումնասիրություններում և վավերագրերում (օրինակ՝ 1839³², 1842³³, 1902³⁴, 1909 թթ.³⁵ և այլն):

Արդեն 1863 թ. եկեղեցին այն աստիճան էր խարխիվել, որ բնակիչները դիմում են հոգևոր իշխանություններին նույն տեղում բուրքովին նոր շենք կառուցելու խնդրանքով. «Սբ. Յովհաննես եկեղեցին գեղջ մերոյ գոլով ի հիմանէ խախտեալ միանգամ, ի չորից որմուց սիւնափակ պահպանենք ցայսօր ի ներքուստ և արտաքուստ կողմանէ, բայց արդէն տեսանենք, զի գնալով գնան և առաւել քայքայեն որպէս որմունքն, նոյնպէս և առաստաղն, ուր մուտ գործելն ո՛չ սակաւ երկիւղալի է: Ուստի կամելով մեր նորոգել գլխեալ եկեղեցին մեր ի նորոյ ի վերայ իսկ հիման վայելուչ և շքեղ դրութեամբ... զամենայն ծախս ի մերոց իսկ սեփհակաւորեանց ծախելով և յայն պէտս զառձեռն պատրաստի գտանեցեալ դրամս

29 Նշվ. աշխ., էջ 359-360:

30 **Թաղիադյանց Մ.**, Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, հ. առաջին, Կալկարա, 1847, էջ 138:

31 ՀԱԳ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 93, ք. 110; գ. 319, ք. 76:

32 **Շահխաթունեանց Յ.**, նույն տեղում:

33 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 617, ք. 32:

34 Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 год, Эривань, 1902, с. 111.

35 ՀԱԳ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 299, ք. 3 շրջ.:

նոյն եկեղեցոյն մերոյ...»³⁶: Վերաշինութեան նպատակին թույլատրվում է օգտագործել նաև եկեղեցական 40 որս. 90 կոպ. արծաթ գումարը³⁷:

Թեև հայտնի չէ շինարարական աշխատանքների սկիզբը, սակայն, ըստ ամենայնի, ԺԹ դարավերջին գյուղացիները կարողանում են այն հաջողությամբ ավարտել:

Այնուհետև տասնամյակներ շարունակ մնում է անխնամ դրության մեջ և բավականաչափ խարխիվում: Օրավոր խորացող քայքայումը կանխելու և գյուղի ծխական միակ եկեղեցին սերունդներին կանգուն վիճակում ժառանգություն թողնելու ազնիվ մղումով և մտահոգությամբ 2007 թ. հայրենի հիշատակներին նախանձախնդիր Վարդան Հարությունյանի ջանքերով իրականացվում է եկեղեցու հիմնանորոգությունը, որի մասին էլ ավանդում է արևմտյան ճակատին զետեղված արձանագրությունը.

Ի հայրապետութեան ն.ս.օ.տ.տ. Գարեգին Բ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի եւ յառաջնորդութեան տ. Առաքել եպս. Քարամեանի վերանորոգեցաւ Սուրբ Յովհաննէս եկեղեցիս բարեգործութեամբ Վարդան Յարութիւնեանի, ի թուին հայոց ՌՆԾԶ, 2007 թ.:

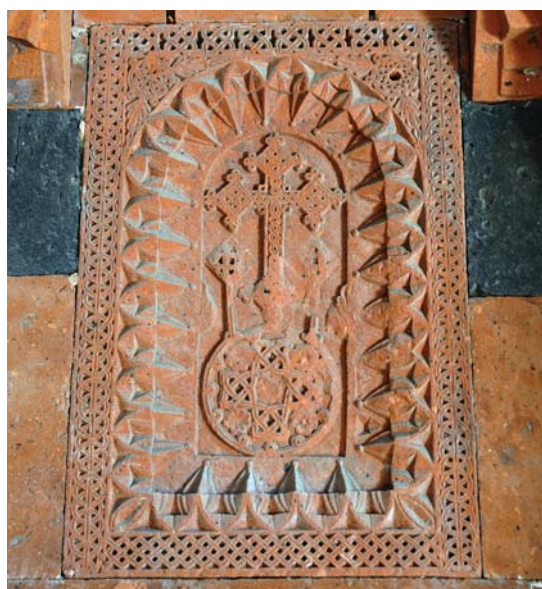
Սբ. Հովհաննես եկեղեցին ունի ուշ միջնադարում և հատկապես ԺԹ դարում լայն տարածում գտած եռանավ բազիլիկի հորինվածք, որի երկթեք տանիքի ներքո առնված թաղերը հենված են երկու զույգ սյուների վրա (արտաքին չափերն են՝ 20,25 x 12,81 մ): Արևելյան կողմում կիսաշրջան եզրագծով խորանն է, որի երկու կողմերում առկա է ուղղանկյուն հատակագծով մեկական ավանդատուն: Մուտքերը երկուսն են՝ բացված արևմտյան և հարավային ճակատներից: Վերջինս բացվում է նույն կողմից կցված կրկնահարկ զանգակատան մեջ: Մրա առա-

36 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4366, ք. 7:

37 Նշվ. գործը, ք. 8:

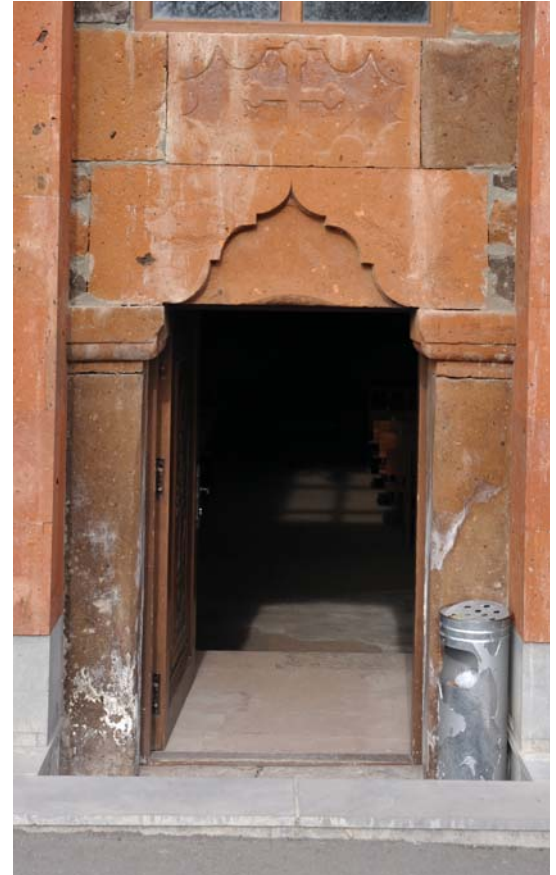
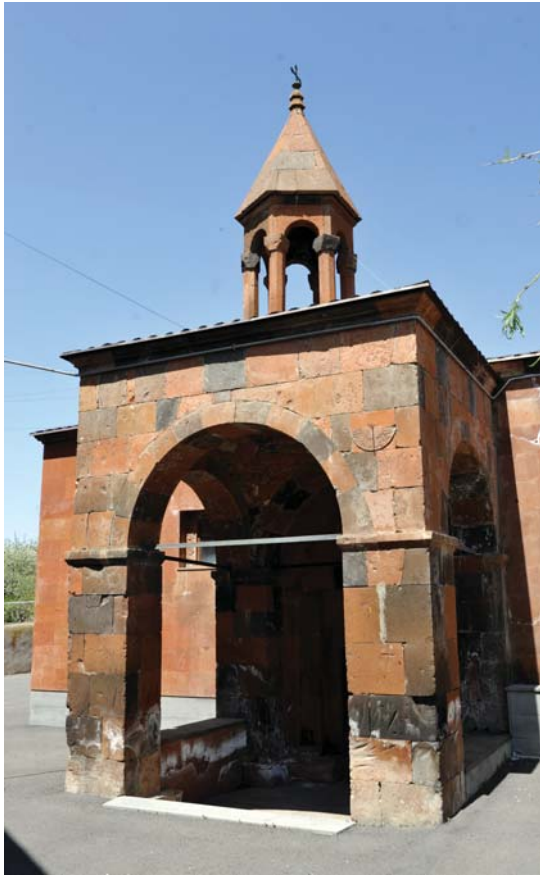
27 «Հայաստանի կոչնակ», 1924, № 38, էջ 1207:

28 **Յովսեփեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 126-127:

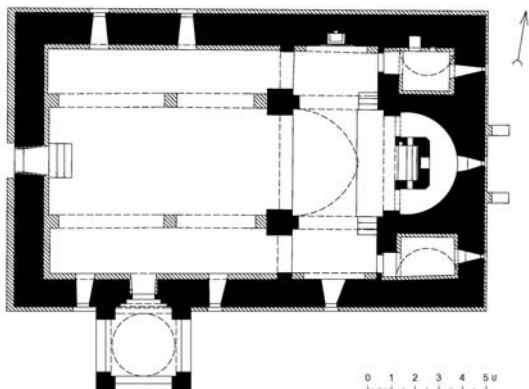
Մր. Հովհաննես Եկեղեցին հարավ-արևմուտքից, մուտքից վեր ազդեցված խաչքարը (ԺԹ դ.) և արևային ժամացույցը զանգակատան հարավային ճակատին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Մանրամասներ Սբ. Հովհաննես եկեղեցուց (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

ջին հարկը քառասյուն է, իսկ երկրորդը վեց սյուների վրա կանգնած սրածայր վեղարով ավարտվող ռոտոնդա է:

Սր. Հովհաննես եկեղեցու հատակագիծը (չափ.՝ Ա. Հակոբյանի, 2014 թ.)

Հարդարանքում աչքի են ընկնում բեմի ճակատին ագուցված ԺԵ-ԺՁ դարերին բնորոշ մի քանի գեղաքանդակ, սակայն մասնատված խաչքարեր: Մի խաչքար էլ, որն ագուցվել է եկեղեցու հարավային մուտքից վեր, ըստ ամենայնի, ժամանակակից է ԺԹ դարի վերջին իրականացված եկեղեցու հիմնավերակառուցմանը:

Հարդարանքի տարրերի շարքում գեղարվեստական առանձնահատուկ գրավչություն ունի զանգակատան հարավային ճակատին գետեղված արևային ժամացույցը:

Եկեղեցում պաշտոնավարած ծխատեր քահանաներից հիշվում են տեր Կիրակոսը (վախճ. 1786 թ.)³⁸, Բաղդասար Տեր-Մինասյանը (վախճ. 1826 թ.)³⁹: 1841 թ. հիշվում է Մինաս Մարտիրոսյանը (ծնվ. 1808 թ., քին. ձեռն. 1835 թ. մայիսի 15-ին)⁴⁰, 1909 թ.՝ Վարդան Տեր-Մինասյանը (ծնվ. 1840 թ., ձեռն. 1866 թ.) և Մովսես Տեր-Վարդանյանը (ծնվ. 1863 թ., ձեռն. 1899 թ.)⁴¹:

Ավագ Սր. Նշան մատուռ-ուխտատեղի. գյուղամիջում գտնվող պաշտամունքային երկրորդ հայտնի կառույցն

38 Ըստ տապանագրի (տե՛ս էջ 15):

39 Ըստ տապանագրի (տե՛ս էջ 17):

40 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 25:

41 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 18, գ. 764, ք. 336:

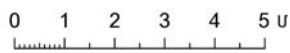
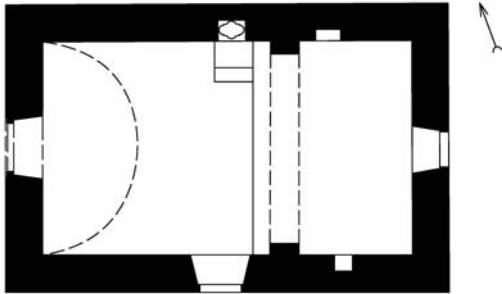
Ավագ Սր. Նշան մատուռը հարավ-արևմուտքից, արևմուտքից, ներքին տեսքը դեպի արևելք և առյուծակերպ պահպանիչ խորհրդանիշ քանդակները՝ ագուցված մատուռի արևելյան ճակատին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Ավագ Սր. Նշան մատուռն է, որը 1910 թ. հիշվում է գավառի առավել հայտնի ութ ուխտատեղիների շարքում. «Սր. Նշան. հասարակ շէնք է Բարցաբի գիւղի մօտ, ուխտի օրն է Ե կիրակէին, արդիւնք կունենայ 5-7 ռուբլի, ստա-

նում է տեղական ծխական Վարդան քահանայ Տեր Մինասեանը, նոյն սրբավայրի օգտին գումարը գտնուում է իւր մօտ»⁴²:

42 ՀԱԳ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 101, ք. 23 և շրջ.:

Ավագ Սբ. Նշան մատուռը միանավ թաղածածկ պարզ շինություն է՝ ուղղանկյուն խորանով, արևմուտքից բացված միակ մուտքով (արտաքին չափերն են՝ 8,86 x 5,78 մ): Շինարվեստն ու հորինվածքային առանձնահատկությունները հուշում են, որ այս մատուռը նույնպես հիմնավերակա-

Ավագ Սբ. Նշան մատուռի հատակագիծը (չափ.՝ Ա. Հակոբյանի, 2014 թ.)

ռուցվել է ԺԹ դարի վերջին կամ Ի դարի սկզբին, որի ժամանակ որմերում գործածվել են թե՛ հին կառույցին պատկանող երեսապատի քարեր և թե՛

Մեղանի վեմ-քարին փոխարինող խաչքար (ԺԵ-ԺԶ դդ.) Ավագ Սբ. Նշան մատուռի խորանի կենտրոնում (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

հարդարանքի առանձին տարրեր և խաչքարերի բեկորներ:

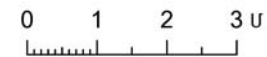
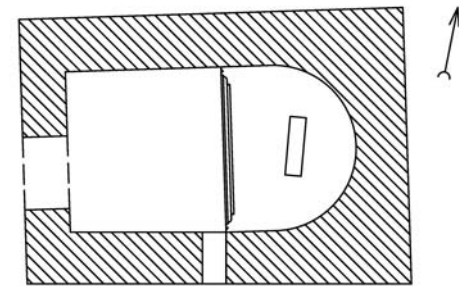
Սբ. Սարգիս մատուռ. ներկայումս բնակիչներին անհայտ այս մատուռն գոյությունը վկայվել է 1760-ական թթ. Գեղարդ վանքին պատկանող վարելահողերի հիշատակության առթիվ. «Ունի նաև Բարձարի գյուղում երկու մեծ վարելահողեր, Սուրբ Սարգսի մերձակայքում»⁴³: Բացառելի չէ, որ հնամենի Սբ. Սարգիսը ներկայումս գոյություն ունեցող Սբ. Աստվածածին կոչված մատուռի նախկին անվանումը լինի:

Սբ. Աստվածածին մատուռ. գտնվում է գերեզմանոցի հին հատվածի արևելյան եզրին՝ հին ու նոր գերեզմանաքարերով շրջապատված փոքրիկ թմբի վրա:

Ավագ Սբ. Նշան մատուռի նման սաևս եղել է միանավ թաղածածկ շինություն (արտաքին չափերն են՝ 5,50 x 3,96 մ), սակայն, ինչպես երևում է, նույնպես գրեթե ամբողջությամբ ավերվել է և միայն շատ ժամանակ անց,

43 Միմեն կաթողիկոս Երևանցի, նշվ. աշխ., էջ 383:

ըստ կարելվույն, նորոգվել, ընդ որում, երեսապատի քարերի մեջ առկա են ակնհայտորեն հին կառույցին պատ-

Սբ. Աստվածածին մատուռի հատակագիծը (չափ.՝ Ա. Հակոբյանի, 2014 թ.) և խաչքարի բեկոր՝ ագուցված մատուռի արևմտյան ճակատին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Սբ. Աստվածածին մատուռը հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

կանող համեմատաբար ավելի խոշոր սրբատաշ քարեր:

Մատռան կիսաշրջան եզրագծով խորանի կենտրոնում կանգնեցված է այս հուշարձանի առավել ուշագրավ և, ըստ էության, կենտրոնական բաղադրիչը՝ երկատված, սակայն խնամքով իրար միացված գեղաքանդակ արձանագիր խաչքար (156 x 85 x 23 սմ):

Կիսաեղծ արձանագրությունը փորագրված է ստորին մասում: Նրանից մի կերպ ընթերցվում է միայն առաջին տողը.

Ի թվոյս ՁԾ(1501), խչս յաղ/...:

Մարիամ Աստվածածին մատուռ.

Մատռանման ևս մի աննշան շինություն էլ առկա է գերեզմանոցի հին հատվածի հարավային եզրին: Այս-

Մարիամ Աստվածածին մատուռը և շուրջը հավաքված գերեզմանական հուշարձանները (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

տեղ ավելի ուշագրավը ոչ թե բուն կառույցն է, այլ նրա շուրջ հավաքված գերեզմանական հուշարձանները՝ տապանաքարեր և խաչքարեր (վերջիններս՝ առավելապես բեկորների տեսքով):

Տապանաքարերից մեկն ունի ԺՉ-ԺԷ դդ. բնորոշ գրչությամբ անթվակիր արձանագրություն.

Այս է / հանգիստ / Շահա[ն]ին...:

Գերեզմանոց. գտնվում է գյուղի հյուսիսային եզրին և զբաղեցնում բավականաչափ ընդարձակ տարածք: Պարունակում է առնվազն վաղ միջնադարից մինչև մեր օրերն իրականացված, իսկ հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ՝ ցարդ իրականացվող հարյուրավոր թաղումներ: Հնավայրում առկա են քառակող կոթողի և խաչքարերի պատվանդաններ, ամբողջական կամ բեկորված բազմաթիվ խաչքարեր, որմնափակ խաչքար, բազմահորինվածք (ուղղանկյունաձև, օրորոցաձև և վրանաձև) տապանաքարեր և թերևս ավերված մեկ այլ որմնափակ խաչքարի կամ մատուռի մաս կազմող ճարտարապետական բեկորներ (սրբա-

Քառակող կոթողի (Ժ-Է դդ.) և խաչքարի պատվանդաններ (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Հատվածներ գերեզմանոցի հին մասից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

տաշ երեսապատի անկյունաքար, մուտքի կամ լուսամուտի քանդակագարդ ուղիղ և կամարածն եզրակալներ):

Գերեզմանական հուշարձանների մեջ ճնշող մեծամասնություն են կազմում անարձանագիրները, սակայն նույնիսկ սակավաթիվ արձանագրվածները բավականաչափ լույս են սփռում ոչ միայն ներկայիս Կոտայք գյուղի, այլև շատ առումներով նաև հարևան բնակավայրերի ու մինչև իսկ հեռավոր գավառների պատմության ուսումնասիրության մութ էջերին:

Ճարտարապետական քեկորներ գերեզմանոցի տարածքում (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

ԺԾ-ԺԸ դարերի տեղահան խաչքարեր և խաչքարերի քեկորներ (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

ԺԾ-ԺԸ դարերի տեղահան խաչքարեր և խաչքարերի բեկորներ (տու.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Հաշվի առնելով վերոնշյալը՝ ստորև ներկայացնում ենք հնավայրի տարածքից գտնված առավել ուշագրավ բոլոր տապանագրերը:

Երեսապատի արձանագիր քար (67 x 42 սմ). պատկանել է գերեզմանոցի տարածքում գտնված, սակայն հիմնավեր անհայտ մի եկեղեցու, մատուռի կամ էլ որմնափակ խաչքարի, արձանագրությունը՝ 5 տող.

Ի թվ(ին), ես՝ Առաքել, .../ աղաթ(ս) յիշէ:

Ի թու(ին) ՈՒԷ (1178), կանկնեց... / քարեխաստութիւն Լոյս..., / ով կարդա ...:

Խաչքար. գտնվում է որմնափակ խաչքարին կից, պահպանվել է միայն ստորին կեսը, արձանագրությունը՝ 1 տող.

Թվ(ին) ՌԺԸ (1569):

Տապանաքար. օրորոցածև, հյուսիսային երեսի արևմտյան ծայրից փշրված, հյուսիսային կողմին երկտող արձանագրված է.

Այս է տապան եւ հանգիստ Տար... որդի Սկրտ[իչ]ին, թվ(ին) ՌՃԽ (1691) ին:

Տապանաքար. օրորոցածև, արևելյան ծայրից փշրված, հյուսիսային կողմին եռատող արձանագրված է.

Թվ(ին) ՌՃԿԳ (1714), / [այս] է տապան Մարքոսի / [ո]րդի Բալասանին:

Տապանաքար (172 x 48 սմ). ուղղանկյունաձև սալատապան, արձանագրությունը՝ 5 տող.

Այս է տապան Հերիքնագին, որ է քաթին Մարտիրոսին եւ է մայր հովի Աղամին, ի ՌՄԼ (1781) թվին:

Տապանաքար (150 x 51 սմ). ուղղանկյունաձև սալատապան, արձանագրությունը՝ 16 տող.

Ներսոյն վիմիս, / որ կայ եղեալ Էզվարդանանն աստ / ամփոփեալ, որդի Յարու(թ)իւ(ն)ի, ձայնեալ / զեղամացի, զոր կոչեցեալ, որ ի զեղջէն Ծաքայ եղեալ / եւ է այժմ աստ հանգուցեալ, քազում / որդիք ի եղ թողեալ, էրեքն՝ Ովհաննէս եւ Մարքիս / ձայնեալ, ի ՌՄԼ / եւ Ա (1782) թվին վախ/ճանեալ:

Տապանաքար. ուղղանկյունաձև սալատապան, արձանագրությունը՝ 11 տող.

1786, | է այս շիրիմ | տ(է)ր Կիրակոսի | ծերունագարդ | քահանայի, որ | է որդի Յարու(թ)ի(ւն)ի | եւ է հայր տ(է)ր | Յակոբի, սա էր | գեղջէն Գեթրոնեցի, ի ՌՍԼԵ (1786), վեց(°) թվին:

Տապանաքար (155 x 52 սմ). ուղղանկյունաձև սալ, երկատված, արձանագրությունը՝ 9 տող.

Այսմիկ արծանս, | որ երեսի իբրեւ նըշ/ան գերեզմանի, գեր/եաց գորդին իմ ցան/կալի զՄնացականն | .../ [կ]սկծալի, ես՝ Դաւ/[իթ, ի գեղ]ճէ դորվեցի, | ի ՌՍԼԶ (1787) թվին(ն):

Տապանաքար. 152 x 53 սմ, արձանագրությունը՝ 9 տող.

Այս է տապան Պողոսի, | որ է որդի Թամրազի | եւ է հայր Սիմէօնի եւ | Խաչատրի եւ մօրեխ/բայրն Յարութիւնի, ով | հանդ(ի)բ(ո)ղք այսմ շիր/մի, վ(ա)ս(ն) ս(որա)յ տուք ո/դորմի, ի ՌՍԼԶ (1787) | թվին:

Տապանաքար. արձանագրությունը՝ 2 տող.

Ս(ուր)բ խաչ բար(ե)խ(աւ)ս է Սկրտիչին եւ ծնողին Ա... | Դուլիճան մանչիկ(°) կից լինի:

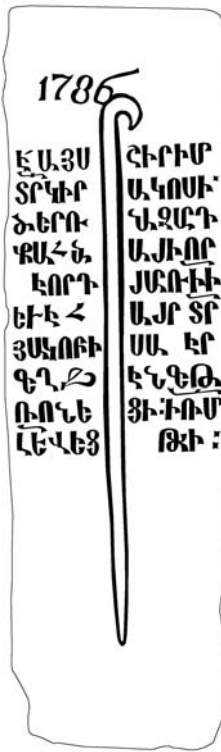
Ծանոթ. ժամանակը՝ ԺԸ դար:

ԱՅՍԷՏԱՊԵՆ ՀԻՐ
 ԻՔԿԱՋԻՆ՝ ՈՒԿԲԱ
 ԺԻՆ ԱՐՏԻՐՈՍԻՆ՝
 ԵԿԱՅՐ ՀՈՎԻԻԱ
 ՆԻՆ՝ ԻՌՄԸ ԹՅ՝

0 5 10 15 20 սմ

Տապանաքար. արձանագրությունը՝ 1 տող.
Ս(ուր)ք խաչս բարեխ(ա)ս թի...ին:
 Ծանոթ. ժամանակը՝ ԺԸ դար:

Տապանաքար. արձանագրությունը՝ 6 տող.
*Այս է տապան Մարիաին, | որ է
 դուստր Յուսուպին, | սայ է կողակիցն
 ... | ... | ...:*
 Ծանոթ. ժամանակը՝ ԺԸ դար:

Տապանաքար. վրանաձև, վերնամասում և հյուսիսային միստի արևելյան հատվածում՝ 6 տող.
*Այս է տապան Շահնին, սա է
 դստրորդի | Կարապետ/տին, բու(ի)ն |
 ՌՄԿԳ (1814)-ին, | նուն/բերի Բ (2)-ին:*

Տապանաքար. արձանագրությունը՝ 10 տող.
*Այս է տապան | {այս է տապան} |
 Բաղդասար | ք(ա)հ(ա)ն(ա)յ տ(է)ր
 Մինա/սեան սիրելի, | ողորմի ասէք, |
 յիշեցէք, յիշեալ | ... ա(ստուծա)յ, | ի
 քվին ՌՄՀԵ (1826), մարտի ԻԵ (25) |
 վախճանեցաւ:*

1787 թ. դորվեցու (ներկայիս Դավրի գյուղն է) երկատված տապանաքար գերեզմանոցում (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

ԺԷ-ԺԸ դարերի տապանաքարեր (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

ԺԹ-Ի դարերի տապանաքարեր (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Տապանաքար. արձանագրությունը՝ 6 տող.

Ծաղկափթիթի յայսմ շիրմի | մարմինն Յովհաննիսի դնի, որդի | է ազնուականի Արրահամու | Գեղամովի, ով հանդիպօղք, | տուք զողորմի, վաղճանեցաւ | յայսմ թվի՝ 1837:

Ծանոթ. քերես Գեղամյան (Գեղամով) ազգանունն էին կրում «գեղամեցի» մականվամբ հայտնի Հարությունի շառավիղները:

Տապանաքար. ուղղանկյունաձև, հարավային և հյուսիսային երեսներին տարբեր անձերի հիշատակին՝ 8 տող.

ՌՄՁԱ (1832), նոյեմբերի Ի (20), | ո՛վ անցատր, ի յիս հայես, զգիրս | ընթերցիր, ապա... փառք աշխարհիս | ... || Գրիքորի | որդի Պ... | ... | 1838:

Տապանաքար. արձանագրությունը՝ 5 տող.

Այս է տապան | Խաչատուր Մա/նուկեան, վ(ա)ղճ/անեցաւ 1882 թ(վ)ին:

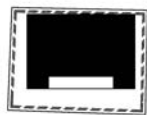
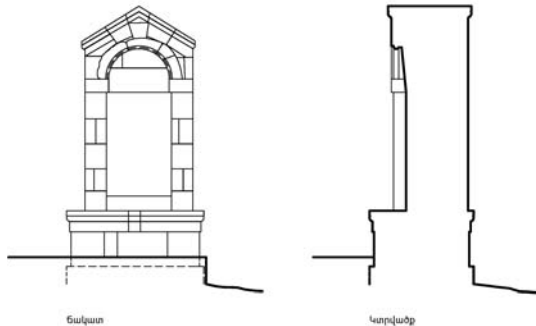
Տապանաքար. ուղղանկյունաձև, հարավային երեսի արևելյան հատվածը՝ փշրված, արձ.՝ 3 տող.

Ով ազնի Մարկոս Գրիգորեան, | անունդ անմահ է քոյիների սրտում, ... | ամաց վախճանեցաւ ի 1894 ամի:

Տապանաքար. ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին՝ 5 տող.

Այս է տապան ազնի | խմբապետու Եսաի Միրզա(յ)եան, | ի սերն ազգութեան զոհվեցաւ ի լեխոն Շամիրան, Բարսաբի զի(ւ)ղից, | 1905 թվ(ի)ն, 37 ամի:

Գերեզմանոցի բարձրադիր մասում է գտնվում համանման հուշարձաններից չափերով ակնհայտորեն ավելի փոքր (բարձր. 3,7 մ) որմնափակ մի խաչքար: Գատելով բավականաչափ և միտում-

Յարակազիծ
0 1 2 մ

նավոր կերպով վնասված խաչքարի ոճական և գեղարվեստական առանձնահատկություններից՝ կառուցվել է ԺԳ դարում: Ֆարդ ամբողջական է՝ շնորհիվ 1976 թ. իրականացված նորոգության: Վերջինիս առթիվ փորագրված արձանագրությունն ավանդում է.

Վերանորոգված է 1976 թ. | գյուղի կողմից, | վա(րպետ) Միշան:

Չիթհան. 1760-ական թթ. մի վկայության համաձայն՝ Բարձարիում եղել է նաև Գեղարդավանքին պատկանող մի ձիթհան, որը, ցավոք, մեզ չի հասել⁴³:

Հուշարձան. Երկրորդ աշխարհամարտին գյուղից մասնակցել է 210 հոգի: Նրանցից 99-ը զոհվել են: 1973 թ., ի հավերժացում վերջիններիս, գյուղի հյուսիսակողմյան բարձրության վրա կառուցվում է հուշարձան:

43 Միմոն կաթողիկոս Երևանցի, նշվ. աշխ., էջ 385:

Որմնափակ խաչքար, ԺԳ դար (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Յուրաքանչյուր ազգի պատվաբեր պարտքն է ճանաչել հարազատ օրրանը և ուսումնասիրել Հայրենիքում արարված նախնյաց հիշատակները:

Հայոց Հայրենիքում պատմական հուշարձանները հազարամյակների ընդգրկում ունեն և անհամբեղի քանակով ու մեծ խտությամբ տեղաբաշխված են Հայկական ողջ բարձրավանդակում:

Ի տարբերություն բազում ազգերի, որոնցից յուրաքանչյուրն իրականացնում է հայրենի նյութական մշակույթի հուշարձաններին առնչվող ուսումնասիրական տարաբնույթ աշխատանքներ և լուծում նաև դրանց պահպանության խնդիրները, մեր պարագայում նույնն անելու հնարավորությունը հիմնականում սահմանափակված է Հայոց Հայրենիքի՝ սոսկ հայկական պետականության սահմանների ներքո գտնվող տարածքում, ինչպես նաև որոշ պատմական գաղթավայրերում: Այսինքն՝ պատմական անցքերի բերումով հայ ազգի ներկա սերնդին է ժառանգվել մի իրականություն, որն էապես տարբերվում է շատ ու շատ ազգերի առջև նույն ոլորտում ծառայած խնդիրներից:

Այո՛, հեշտ չէ նախնյաց հիշատակներին հետամուտ լինել մանավանդ ցեղասպանության ճանապարհով Հայրենիքիդ տիրացած օտար պետության տարածքում:

Հայրենիքը, անկախ նրա բռնազավթված կամ ազատագրված լինելու իրողությունից, սրբազան է, որտեղ պատմական հուշարձաններն էլ հավաքական առումով երկիր մոլորակի տվյալ հատվածը հայ ազգին ի բնե վերապահված լինելու մասին ազդարարող «գրանցման վկայականներ» են, որոնք իրենց իսկ գոյությամբ էլ մատնում են պատմական իրականությունը և դրանով անհանգստություն պատճառում որոշ զավթիչ հարևանների:

Ահա այս ըմբռնումների և պարտականությունների գիտակցման թելադրանքով էր, որ սկսած 1969 թվականից՝ ճարտարապետ Արմեն Հախնազարյանը լծվում է Արևմտյան

Հայաստանի և Կիլիկիայի պատմական հուշարձանների փաստագրման գործին և ժամանակի ընթացքում առաջ մղելով աշխատանքները՝ 1982 թ. Գերմանիայի Աախեն քաղաքում հիմնում «Հայկական ճարտարապետությունը ուսումնասիրող» հասարակական կազմակերպությունը:

Տարեցտարի լայնացնելով իրականացվող աշխատանքների ծավալները՝ արդեն 1996 թ. կազմակերպությունը պաշտոնական գրանցում է ստանում ԱՄՆ-ում (Լոս Անջելես), իսկ 1998 թ.՝ նաև Հայաստանի Հանրապետությունում (Երևան): Վերջինս նախ 2000 թ. վերագրանցվում է, իսկ 2010 թ., անփոփոխ պահելով անվանումը, վերակազմավորվում որպես հիմնադրամ:

45-ամյա գործունեության ընթացքում (1969-2014) հիմնադրամն իրականացրել է շուրջ 240 գիտարշավներ դեպի Պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններ, գավառներ և պատմական գաղթավայրեր:

Ստեղծվել է արդեն 400.000 միավորի սահմանագծին մոտեցող թվայնացված պատկերների շտեմարան, որի մաս են կազմում մի քանի հազար չափագրություններ, գրաֆիկական և քարտեզագրական նյութեր:

Ստեղծվել է նաև բնակավայրերի պատմությանն առնչվող տվյալների հատուկ շտեմարան, որն արդեն իսկ հնարավորություն է ընձեռում հյուսելու Մեծ և Փոքր Հայքերի տարածքում գտնվող ցանկացած բնակավայրի պատմությունը:

ՀՃՈԻ հիմնադրամը, սկսած 1997 թ.-ից, ձեռնամուխ է եղել ավարտված ուսումնասիրությունների հրապարակման գործին, որով և անցած տարիներին լույս են ընծայվել ավելի քան 60 միավոր գրքեր, գրքույկներ, քարտեզներ և տպագիր այլ նյութեր:

2006 թ.-ից ի վեր հիմնադրամը ստեղծում է նաև վավերագրական ֆիլմեր:

Ինչպես հրատարակությունները, այնպես էլ վավերագրական ֆիլմերը զետեղված են համացանցում:

Գրքի ստեղծման և տպագրության հովանավոր ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ